Aktar Stejjer minn Selmun

Jeffrey Sammut

Taħdem daqs bagħal

Ġamri Bartolo twieled fit-2 ta' Diċembru 1932, f'dinja kompletament differenti minn tal-lum. Ommu Karmena minn ta' Kejli u missieru Salvu taz-Zomblu. Dan Salvu kien jaħdem mal-Gvern iwitti t-toroq bil-bagħal. Ġamri jiftakar li kien ma' missieru meta għamlu t-Triq tal-Għansar. L-ewwel kienu jgħaddu b'karrettun mgħobbi b'bettija daqs ħanżir, ixarrbu t-torba bil-bexxiexa. Il-bettija tant kemm kienet tkun tqila li ġieli kien imur iz-Ziza bil-bagħal tiegħu wkoll biex jirmonka l-bhima ta' Salvu

Mix-xellug għal-lemin: Ġużepp, Karmena, Katarin, Salvu u Ġamri taz-Zomblu. *Ritratt: Katarin Bartolo.*

u jtih daqqa t'id biex iwasslu l-ilma mill-Pwales għal fejn kellu jsir ix-xogħol. Kif il-bettija titbattal, il-karrettun kien jinqala' minn mal-bagħal u dan aktarx kien jaħseb li kien wasal ħin il-mistrieħ. Imma kien jarralu bl-ikrah għax ix-xogħol iebes bilkemm ikun għadu beda. Kienu jwaħħlulu romblu tqil ċomb tal-ġebel, tistħajlu xi lembuba ta' xi ġgant, u bih kienu jwittu l-istroffi u l-ħotob fuq l-imxarrab, fl-istess ħin iballtu t-triq. Hekk kif it-triq tibda tieħu sura kienu jmorru jimlew aktar ilma mill-għajn tal-Pwales biex ixarrbu biċċa oħra. Ma' taz-Zomblu u z-Ziza kien jaħdem ukoll il-Kampjin. Kemm tbatija biex issir biċċa triq![1]

Logħob tat-tfal

Selmun ta' qabel il-gwerra kien mimli nies u allura, barra ħutu, Ġamri kellu ħafna aktar ma' min jilgħab. Waħda mil-logħob komuni kienet dik tal-Master. It-tfal kienu jpoġġu sitt ħabbiet (half penny) kull wieħed ġo ħofra fl-art fit-triq, jagħmlu ġebla msejħa l-Master fuq it-toqba u setgħet tibda l-logħba. Joqogħdu wieħed wara l-ieħor, skont kif telgħu bix-xorti, jitfgħu ġebla ċatta lejn il-Master. Jekk il-ġebla li titfa' kienet ċċaqlaq il-Master u tgħatti t-toqba hi, kont tirbaħ kulma kien ikun hemm fit-toqba u ssir 'sinjur' kbir! Imma dik kienet missjoni diffiċli ferm. Xi drabi, ittajjar il-Master u l-flus ukoll. Meta kien jiġri hekk, dawk il-muniti li jiġu eqreb lejn il-ġebla li tkun waddabt milli lejn il-Master isiru tiegħek u ssir 'sinjur' żgħir!

Barra minn hekk, kien hemm il-logħob tal-boċċi u l-logħob bil-buttuni, l-istess, li ttajjar tieħu. Imma buttuna tal-baħrin kienet tiswa daqs għaxra, forsi għax kienet tispikka bl-ankra u l-kuruna Ingliża fuqha. Logħba jew ġennata interessanti oħra kienet li xi voluntier kuraġġuż kien jidħol ġo tajer ta' trakk u sħabu, bi tbissima fuq wiċċhom, u żgur b'sens ta' karità mal-proxxmu, kienu jitilquh għan-niżla, jasal fejn jasal. Darba lil Ġużepp Micallef tax-Xnakku telquh minn fejn il-Belleview, it-tajer qabad ir-ritmu u f'ħakka t'għajn irranka u ħarab 'l isfel, b'Ġużepp idur u jagħqad kemm jiflaħ ġo fih qisu ċippitatu. Wara li ma nafx kemm qabeż ħitan tas-sejjieħ, qasam raba' u mmolla fuq blat, dan waqaf fejn ir-Razzett tax-Xama', dik il-binja nofsha mġarrfa li tara fuq ix-xellug int u tiela' t-telgħa ta' Selmun. U x-Xnakku ħareġ minn ġot-tajer frisk bħal ħassa, qisu qatt ma kien xejn. Żgur li kieku twieled l-Amerka, dan Ġużepp illum magħruf bħala wieħed mill-aqwa astronawti!

Imbagħad, meta Ġamri kellu seba' snin, faqqgħet il-Gwerra u d-dinja nqalbet ta' taħt fuq. Xorta l-logħob ma waqafx imma issa ħa sura oħra. Logħba minnhom kienet li joqogħdu jistennew lil Toni Cauchi n-Naqru ġej bil-Bren Gun Carrier,

speċi ta' tank żgħir tal-gwerra u hekk kif kien jasal fejn kien hemm id-dar tat-tabib, faċċata tal-każin tal-Labour, ċorma tfal, li kienu jkunu moħbija strateġikament wara l-kantuniera, kienu joħorġu jiġru u jirkbulu kollha fuq wara. U Toni, filli kien ikun għaddej wieqaf kburi tistħajlu qed isuq xi aircraft carrier u filli kien jispiċċa mgħobbi sa ruħ ommu bit-tfal, b'ħafna saqajn u jdejn ħerġin minn kullimkien. Allura kien ikollu bil-paċenzja kollha jwaqqaf u jkeċċi lil kulħadd 'il barra.

Minħabba l-attakki mill-ajru, il-familja taz-Zomblu ħaffret xelter fid-dar. Dan kellu żewġ bokok, waħda fid-dar tagħhom u l-oħra fid-dar tal-Avukat George Zammit,[2] l-awtur tal-ktieb 'Mid-Dinja ta' Wenzu u Rożi'. Zammit għamel żmien ukoll il-President tal-Banda La Vittoria. Kif qalli Ġamri, dan ix-xelter kellu difett kbir. Li kieku ġiet bomba fuq id-djar u ġarrfithom, il-bokok kienu jintradmu bit-terrapien tal-binjiet stess u kienu jispiċċaw midfunin taħt l-art xorta. Il-bqija, dan ix-xelter kien mgħammar qisu palazz, peress li missier Zammit kien l-aġent tat-tabakk f'Malta u allura ma kienx ta' idu f'idu. Saħansitra anke tapiti kellu mal-art. F'dan ix-xelter intramaw ukoll żewġ bennieni marbutin mal-ħitan, waħda għal Mari, bint Salvu, u l-oħra għal Markita, bint George. Salvu kien joqgħod f'nofshom u bil-paċenzja kollha jbenninhom it-tnejn f'salt, qisu fetaħ xi childcare fix-xelter!

Il-prova tax-xelter waslet darba minnhom billejl. Kienu qegħdin jistkennu meta nstemgħet splużjoni ġejja minn fuq u ħġieġ jinkiser. Dawk ta' ġewwa kienu tal-fehma li l-bomba waqgħet fil-qrib u ħadd ma kellu l-kuraġġ jitla' fuq ħa jara x'ġara. Fl-aħħar, xi ħadd rabba ftit tal-ħila, tela' jittawwal u sab ruħu jċaflas fl-inbid. Li kien ġara kien li Zammit, li kien jiddeletta bil-pittura wkoll, kien qatta' l-ġurnata kollha jpinġi l-port ta' San Pawl u kien uża t-tramuġġana tal-inbid biex ipitter fuqha. Xħin lesta, saddilha t-tapp sewwa u mal-lejl, l-inbid beda jagħli, il-pressa ma kellhiex fejn tmur, it-tramuġġana faqqgħet u ġiet trab.

Kif għedna, dan Zammit kien tat-tajjeb u allura kien anke jirnexxilu jikseb bosta xkejjer bid-dqiq, fi żmien li f'Malta kulħadd kien mejjet bil-ġuħ. Imma kien hemm dejjem il-biża' li jiġu l-pulizija jfittxu fid-djar għal min kellu ħażniet ta' ikel mhux dikjarati. Allura Ġamri u ħuh Ġużepp, li kienu qishom ħobża u sikkina, ġew inkarigati biex jaraw fejn l-aħjar jaħbu dan id-dqiq. Is-soluzzjoni li sabu ż-żewġt aħwa kienet li jkebbu l-ixkejjer fl-inċirajjet u jordmuhom 'l hemm u 'l hawn taħt il-ħafna ħarrub li kien hemm Selmun. Kien pjan veru jagħmel sens, għax jekk xi ġurdien, kemm ta' erba' saqajn u anke ta' bi tnejn, kien isib wieħed mit-teżori, ma kinux ikunu tilfu l-ħażna kollha.[3] Fil-fatt, meta spiċċat il-gwerra, kien għad fadal żewġ xkejjer tad-dqiq għadhom midfunin fil-mandra.[4]

Wara d-daħk...

Fit-28 ta' Jannar 1942, Salvu, missier Ġamri, ġie ordnat jieħu Selmun ċappa apparat tal-ewwel

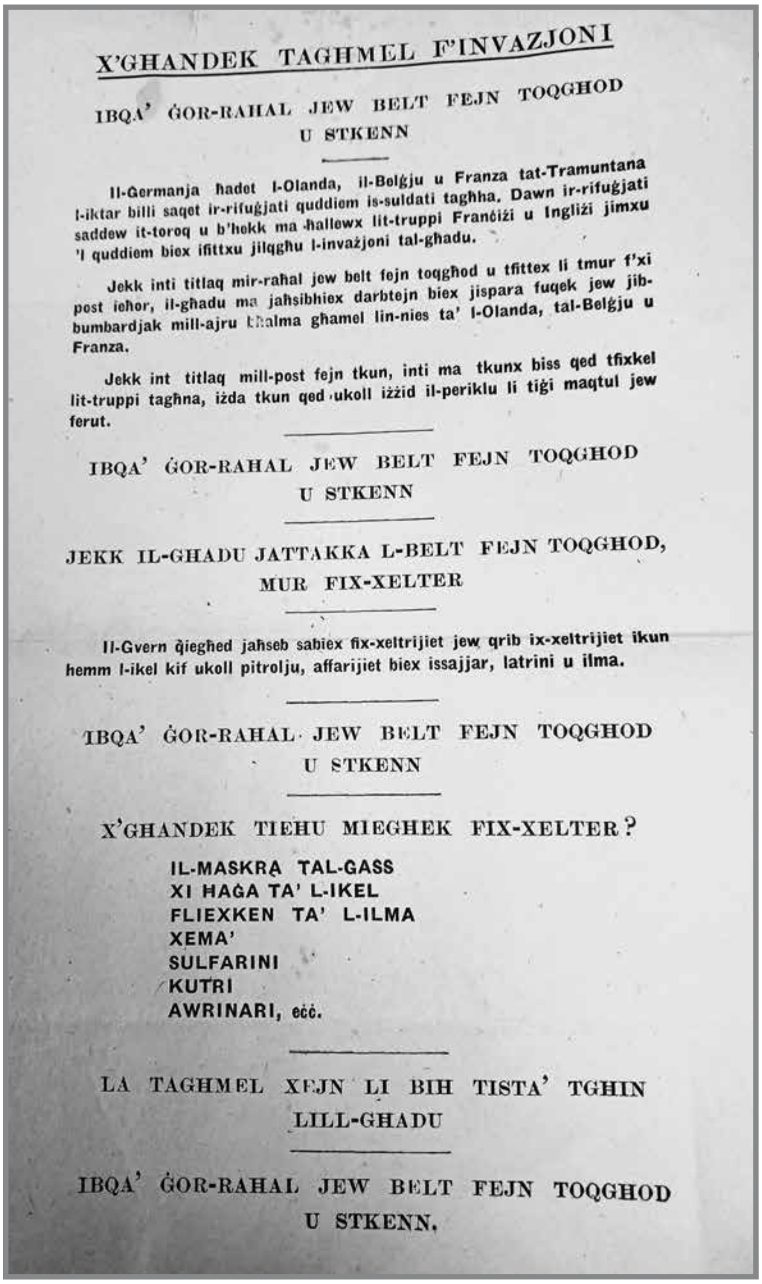

X'GHANDEK TAGHMEL F'INVAZJONI

IBQA' ĠOR-RAHAL JEW BELT FEJN TOQGHOD
U STKENN

Il-Ġermanja ħadet l-Olanda, il-Belġju u Franza tat-Tramuntana l-iktar billi saqet ir-rifuġjati quddiem is-suldati tagħha. Dawn ir-rifuġjati saddew it-toroq u b'hekk ma ħallewx lit-truppi Franċiżi u Ingliżi jimxu 'l quddiem biex ifittxu jilqgħu l-invażjoni tal-għadu.

Jekk inti titlaq mir-raħal jew belt fejn toqgħod u tfittex li tmur f'xi post ieħor, il-għadu ma jaħsibhiex darbtejn biex jispara fuqek jew jibbumbardjak mill-ajru kif għamel lin-nies ta' l-Olanda, tal-Belġju u Franza.

Jekk int titlaq mill-post fejn tkun, inti ma tkunx biss qed tfixkel lit-truppi tagħna, iżda tkun qed ukoll iżżid il-periklu li tiġi maqtul jew ferut.

IBQA' ĠOR-RAHAL JEW BELT FEJN TOQGHOD
U STKENN

JEKK IL-GHADU JATTAKKA L-BELT FEJN TOQGHOD,
MUR FIX-XELTER

Il-Gvern qiegħed jaħseb sabiex fix-xeltrijiet jew qrib ix-xeltrijiet ikun hemm l-ikel kif ukoll pitrolju, affarijiet biex issajjar, latrini u ilma.

IBQA' ĠOR-RAHAL JEW BELT FEJN TOQGHOD
U STKENN

X'GHANDEK TIEHU MIEGHEK FIX-XELTER?

IL-MASKRA TAL-GASS
XI HAGA TA' L-IKEL
FLIEXKEN TA' L-ILMA
XEMA'
SULFARINI
KUTRI
AWRINARI, ecc.

LA TAGHMEL XEJN LI BIH TISTA' TGHIN
LILL-GHADU

IBQA' ĠOR-RAHAL JEW BELT FEJN TOQGHOD
U STKENN.

X'għandek tagħmel f'każ ta' invażjoni, b'enfasi kbira biex tibqa' d-dar. Din aktarx kienet ir-raġuni għaliex f'Selmun ittieħdu bosta affarijiet tal-ewwel għajnuna. *Ritratt: Anna Pratile.*

għajnuna, fosthom injam u faxex minħabba xi ksur. Aktarx ittieħed hemm minħabba li l-Ingliżi kienu qed jistennew invażjoni u b'hekk xtaqu li f'kull belt jew raħal f'Malta u Għawdex ikun hemm xi mediċini u tagħmir ieħor. Dan biex f'każ ta' nżul mill-Ġermaniżi u t-Taljani, in-nies feruti kienu jsibu kulma jkollhom bżonn fil-viċin, peress li ma setgħux joqogħdu jivvjaġġaw minn raħal għal ieħor qalb il-balal ivenvnu tal-għadu u tal-Ingliżi wkoll. Fil-fatt, waħda mill-istruzzjonijiet li ngħataw il-Maltin f'każ ta' invażjoni kienet 'Ibqa' fil-Belt jew raħal fejn toqgħod u stkenn.' Insomma, hekk kif Ġamri u Ġużepp raw dan it-tagħmir kollu, tgħidx kemm għoxew u daħku, jimmaġinaw lil xi vittma sfortunata mkebba qisha xi mummja Eġizzjana, bl-injam ħiereġ minn qalb il-faxex bħall-vleġeġ ta' San Bastjan.

L-għada, Ġużepp u Ġamri kienu fi triqithom lejn l-iskola meta xħin waslu fejn il-Belleview, Ġużepp fettillu jaqsam mingħajr ma jħares u spiċċa mtajjar minn rota misjuqa mill-Kapural Anthony Bartolo li kien stazzjonat fil-batterija ta' Campbell. Il-povru tifel spiċċa jitkagħweġ mal-art, jokrob bl-uġigħ. Feġġ Samaritan tajjeb li ried jieħu lil Ġużepp għand it-tabib bil-bagħal, peress li muġugħ kif kien, is-suldat ma setax jgħabbih fuq ir-rota. Imma ż-żewġt aħwa ppreferew li jitwasslu d-dar, fejn xorta kellhom isejħu għat-tabib Caruana, minħabba li sieq Ġużepp saret qisha ballun. It-tabib ikkonferma li kienet miksura sew. Allura Ġużepp kien l-ewwel wieħed li żanżan l-apparat tal-ewwel għajnuna f'Selmun, l-istess apparat li tgħidx kemm kienu daħku bih il-ġurnata ta' qabel. It-tabib rabatlu siequ sew bil-faxex u l-injam u l-għada ġiet karozza taparsi ambulanza, li skont Katarin, oħt Ġużepp, kienet kerha pesti. Fost l-għajjat ta' 'Ma, issa ejja arani' u ħafna biki, l-ispeċi ta' ambulanza ħadet lit-tifel l-isptar Vincenzo Bugeja l-Ħamrun, fejn għamel 40 ġurnata b'siequ fil-piż. Biex tgħaxxaqha, viċin l-isptar kien hemm batterija ta' kanuni kbar ta' kontra l-ajruplani u kull meta dawn kienu jibdew iwaddbu l-balal lejn l-għadu, kienu jriegħdu kull m'hemm, tant li kien ikollhom jiftħu t-twieqi biex il-ħġieġ ma jinfaqax bil-blast tal-isparar. Ġamri skopra li wieħed imlaqqam il-'Mornin' kien imur bit-trakk ta' spiss il-Ħamrun biex jiġbor ir-razzjon għall-Melleħin u allura kien jitla' miegħu biex iżur ftit lil ħuh. Wara 40 ġurnata fl-infern, Ġużepp seta' jmur id-dar, imma kellu jqatta' żmien twil ieħor maqful taħt l-art fix-xelter, ma jistax jiċċaqlaq sakemm siequ għaqqditlu sew.[5]

Tabakk, stokk u żeba' tas-suldati

Hekk kif qorbot l-invażjoni ta' Sqallija, ix-xgħari ta' madwar Selmun u l-Mellieħa mtlew bil-pjattaformi tal-konkos, tined, trakkijiet, suldati, armamenti u miljun ħaġa oħra. Ġamri kien l-hena tiegħu jiġri mas-suldati, avolja kultant kien ikun ftit imqareb. Hu u sħabu kienu jidħlu baxx baxx ġo xi trakk tal-militar, idawru ċ-ċavetta u jsuquh ftit, bis-suldati jiġru warajhom u jitfgħulhom il-ġebel. Fid-dar tagħhom kienu ġew jgħixu xi uffiċjali Ingliżi. Din li jżommu s-suldati d-dar kienet idea ġenjali ta' missieru Salvu, għax mingħandhom seta' jakkwista kemm irid tabakk għall-pipa, li kien skars daqs id-deheb.

Mhux tabakk biss kienu jiddobbaw. Bħala razzjon ta' familja kien ikollhom landa kbira tal-corned beef. Dak iż-żmien ma kienx hawn fridges. Allura jekk tiftaħha ridt tużaha malajr kemm jista' jkun qabel teħżien. Allura Ġamri kien jeħodha għand il-kok tas-suldati u dan kien ipartathielu ma' laned tal-corned beef żgħar. It-tnejn kienu jmorru minn fuq. Il-kok kien jiftaħ landa waħda għall-borma, mhux jaqla' jdejh idawwar landa landa, u taz-Zomblu kienu jispiċċaw b'aktar laħam milli jkunu taw, għax il-kok ma kienx joqgħod iqis u dejjem tahom ftit aktar. Barra minn hekk, il-landa żgħira kienet tinfetaħ u tintuża kollha, u ma kienx ikun hemm inkwiet fejn se taħżen li fadal.

Hekk kif id-data tal-invażjoni qorbot, Ġamri beda jagħti daqqa t'id lis-suldati jagħmlu l-istokk madwar il-fanali tat-trakkijiet, biex ma jidħolx ilma baħar fihom waqt l-inżul fuq ix-xtajtiet tal-għadu. Imbagħad, jumejn qabel telqu biex jiffaċċjaw l-għadu, fit-triq li tagħti għall-Palazz ta' Selmun tpoġġew kemm Alla ħalaq musketterija u bombi mal-ħitan. Is-suldati ġew imġiegħla javvanzaw fit-triq, il-musketterija nxtegħlet u kienet qisha ħierġa l-Vitorja. B'hekk, is-suldati, mixjin qalb dak id-duħħan, bit-tfaqqigħ ma' widnejhom u saqajhom, suppost kellhom jieħdu idea xi tfisser tkun taħt in-nar.

L-għada ta' dawn il-manuvri, Ġamri u sieħbu Ġużepp ix-Xnakku, li l-aħħar li ltqajna miegħu kien qed jitgerbeb ġot-tajer tat-trakk, sabu biċċa musketterija mhux maħruqa fiha daqs fula. Ix-Xnakku fettillu li jrid jagħti qatgħa lil missieru. Allura mar inkiss inkiss ħdejh u ħakklu din l-imbierka trikki trakka mal-pipa biex mingħalih jaqtgħu minn ġewwa. Il-pjan irnexxa mija fil-mija kieku. Il-problema kienet li mal-BUMM, Ġużepp spiċċa b'żewġ kpiepel ta' subgħajh imtajrin u kellhom jerġgħu jirrikorru għat-tagħmir tal-ewwel għajnuna.

Fil-lejl tad-9 ta' Lulju 1943, is-suldati bdew jirkbu ġol-barġis biex l-għada filgħodu jiffaċċjaw il-mewt fuq ix-xtut Sqallin. Warajhom fix-xgħari ħallew ammonti kbar ta' tined, laned tal-ikel, kutri; insomma, miljun elf ħaġa li ma setgħux jieħdu

magħhom. Kull min seta', u ma beżax, kaxkar kemm felaħ minn dan il-ġid lejn id-dar. Il-familja ta' Ġamri, fost ħafna affarijiet oħra, messithom blokka daqs dinja stokk, kif ukoll partita patallotti tażżeba', tant li zijuh Pawlu għamel għomru u żmienu jiżbogħ il-kajjikk biha.[6]

Bastimenti Taljani, 'sireni' u qarnit ta' barra minn hawn

L-Italja ċediet fil-Vitorja tal-1943. Il-flotta Taljana ġiet ordnata tbaħħar lejn il-portijiet tal-Alleati u fl-10 ta' Settembru, xi bastimenti Taljani bdew deħlin fil-portijiet Maltin. Fosthom waslu xi biċċiet tal-gwerra f'San Pawl il-Baħar. Ġamri jiftakar il-baħar fejn is-salini tal-Blata mimli baħrin Taljani jgħumu. Dawn ġieli kienu jersqu mal-art b'xi lanċa u joqogħdu jdoqqu u jkantaw, bil-Maltin jinġabru madwarhom.[7] Ma ttihomx tort lil dawn it-Taljani maqfulin fuq il-bastimenti tagħhom stess f'pajjiż li sa ftit jiem qabel kien għadu tagħhom illi jfittxu kif se jgħaddu ftit il-ħin. Imma biex ngħidu kollox, meta dawn kienu jersqu lejn l-art, kienu qed jiksru l-liġi, għax suppost kellhom jibqgħu abbord.

Fil-fatt, ftit qabel ma l-vapuri Taljani waslu fi gżiritna, kull minn kellu qoxra tal-baħar ġie avżat mill-pulizija biex ma jersaqx lejn il-bastimenti jew jitkellem mal-ekwipaġġi tagħhom. Ġew infurmati wkoll li min kien ser jikser il-liġi seta' jaqla' tir ta' azzarin.[8] Lanqas laħqu għaddew jumejn mill-wasla tal-għadu li ma ntlemħux żewġ baħrin Taljan jgħumu lejn ix-xatt ta' Buġibba. Dawn niżlu l-art u għamlu xi 10 minuti jitkellmu ma' xi Maltin. Wara telqu lura bil-għawm lejn il-bastiment tagħhom. Minkejja li l-pulizija ppruvaw jaraw fuq liema biċċa tal-gwerra se jitilgħu, il-vista ma kinitx ittihom daqshekk u baqgħu b'xiber imnieħer.[9] Fl-20 ta' Settembru, 20 baħri daħlu l-art Buġibba u qabdu diskursata ma' xi Maltin. Il-Kuntistabbli 177 G. Scicluna ordnalhom imorru lura minn fejn ġew u dawn obdewh minnufih. Imbagħad, il-pulizija lemaħ dgħajsa mimlija baħrin dieħla l-art imma kif dan beda jgħajjat magħhom, dawru denbhom u bewġu 'l barra.[10]

Fid-29 ta' Settembru, aktar laneċ Taljani resqu l-art fejn il-Gillieru u tal-Għażżenin. Il-Pulizija 100 G. Borg wasal bla nifs fuq il-post u sab 12-il baħri Taljan jiġru fuq ix-xatt. Hu insista li jmorru miegħu l-għassa imma dawn għamlu tabirruħhom li ma fehmuhx, rikbu d-dgħajsa u Alla m'għamilhom. Sadanittant, tliet tfajliet Maltin intlemħu jgħumu lejn qoxra Taljana mimlija baħrin u jitilgħu fuqha. Hekk kif il-pulizija beda jirrabja magħhom, dawn is-'sireni' qabżu l-baħar u telgħu l-art, fejn sabu lill-kuntistabbli Borg bi ktejjeb f'idejh biex joħdilhom id-dettalji. Imma t-tliet tfajliet ma kinux ta' subgħajhom f'ħalqhom u kienu pronti vvintawlu tliet ismijiet. Mhux talli hekk, qalulu wkoll li kienu minn Tas-Sliema u li l-aħħar karozza tal-linja għal hemmhekk kienet ser tgħaddi dalwaqt. Il-kuntistabbli ħenn għalihom u ħalliehom jitilqu biex jaqbdu x-xarabank, u kien biss xħin wasal l-għassa li nduna li kienu għaddewh biż-żmien. Imma l-giddieb għomru qasir. Wara xi stħarriġ li kien iħabbatha ma' dak ta' Sherlock Holmes, il-pulizija skopriet li t-tliet 'sireni' kienu fil-fatt mir-Rabat u baqgħu baqgħu sakemm sabu min kienu. It-tfajliet ammettew ħtijiethom u għaddew lill-pulizija fuljett li kienu tawhom il-baħrin. Jekk il-pulizija ħasbu li fuq din il-karta kien hemm xi sigriet tal-gwerra marru żmerċ. Kienet biss informazzjoni dwar l-aktar kanzunetti Taljani popolari dak iż-żmien: 'Radio Successi, Le Belle Canzoni piu in Voga'. Imma l-pulizija xorta marru minn fuq; tellgħu lit-tfajliet il-qorti biex forsi jitgħallmu joqogħdu bil-għaqal, u akkużawhom li użaw ismijiet foloz.[11]

Biċċiet tal-Gwerra Taljani fil-Port ta' San Pawl il-Baħar.
Ritratt: William John Lazell.

Interessanti wkoll li f'Ġunju tal-1943, ġie mgħarraq id-destroyer HMS *Kingston* bejn il-Gżejjer ta' San Pawl u Selmun, biex jimblokka dik id-daħla, filwaqt li tpoġġiet xibka tal-azzar biex tagħlaq il-kumplament tal-bajja. Dan biex l-Ingliżi setgħu jużaw il-port ta' San Pawl il-Baħar b'moħħhom mistrieħ. Ġamri jiftakar kif wara l-Gwerra ġriet xniegħa li fit-tifrik tal-vapur kienet trabbiet qarnita ta' barra minn hawn u kulħadd beda jibża' jersaq lejh li ma jmurx jispiċċa magħsur bejn is-swaba' tagħha. L-istorja ta' din il-qarnita tkompli meta

Ġamri daħal jaħdem it-tarzna. Hemm iltaqa' ma' bugħaddas minn Birżebbuġa. Dan kellu libsa li kienet timtela bl-arja permezz ta' pajp imqabbad ma' pompa li kienet titħaddem bl-idejn. Issa l-libsa ta' dan l-imbierek kienet qisha għarbiel u tagħmel minn kullimkien. Allura dawk li kienu jkunu miegħu kienu jaqilgħu jdejhom jippumpjaw l-arja b'kemm kellhom saħħa. Minn fuq, kif kien jitla' fil-wiċċ, kien joqgħod ikellimhom ħażin talli ma kinux wasslulu biżżejjed ossiġenu. Insomma, Ġamri qabad diskursata miegħu u l-kliem mar fuq l-qarnita enormi li kienet għamlet żmien tgħammar fil-*Kingston*. Il-bugħaddas infaqa' jidħak u qallu, 'Dik jien ivvintajtha tal-qarnita biex ma jersqux nies 'l hemm.' Mid-dehra, il-vapur kellu partita batteriji ġo fih u l-bugħaddas kien għamel negozju tajjeb minn fuqhom, itella' u jbigħ kemm jiflaħ minnhom. Allura, biex ħadd ma jidħollu fl-għalqa, jew aħjar fil-vapur, kien ħareġ b'din l-istorja.

Ġamri jirrakkonta ġrajja oħra ta' qarnita, din id-darba fil-Mistra. Għodwa minnhom, meta bilkemm kien għadu beda jbexbex, kien qed idur biċ-ċar għall-qarnit taħt it-triq tal-Mistra meta litteralment rifes waħda u din daret ma' saqajh. Hu kien pront ħatafha u biex ma tiżloqlux, qabad u tefagħha 'l fuq lejn it-triq b'kemm kellu saħħa. Imbagħad tela' jfittixha imma din qisha belgħatha l-art. Fl-aħħar lemaħha ħierġa mit-tadam tal-għalqa tal-Blu, mimlija ħamrija u trab. Din ħarġet mir-raba' u bdiet taqsam it-triq biex tmur lura lejn il-baħar. M'hemmx għalfejn ngħidu, minflok spiċċat ġol-borma.[12]

Qata' xewqtu

Minkejja li kien tajjeb fl-iskola, Ġamri qatt ma kellu ħajra jmur is-sekondarja għax l-akbar xewqa li kellu kienet dik li jsuq. Ġa kellu ftit esperjenza meta ta' tfal kien 'jaħrab' b'xi trakk tas-suldati, imma meta beda jaħdem ma' Karmnu ta' Selmun, dan sikwit kien iqabbdu jwassal il-ħaddiema għax-xogħol ir-Rabat u Ħad-Dingli. Saħansitra, Ġamri sab tarf kif iwassalhom eżatt sa fuq is-Sur tal-Imdina. Kien jidħol mid-daħla tas-swar, jasal nofs triq, idawwar u l-kumplament kien jidħolha b'lura.

Imbagħad Karmnu beda jibagħtu l-Marsa, iġib l-ixkejjer tas-siment. Issa l-imgħallem kien jgħidlu 'Ħa tmintax irbiegħi (xelin u nofs), kif imissek int, sib lil xi ħadd biex jgħinek tgħabbi u ħallsu bihom.' Minflok, Ġamri kien jgħabbi l-120 xkora waħdu, u minkejja li kien jitħassar, b'hekk seta' jżomm il-flus hu. Imbagħad rama ma' Ġanni t'Obos, jgħabbi r-ramel mill-Madonna tal-Kunċizzjoni tal-Aħrax biex jittieħed lejn il-Mandraġġ li kien qed jinbena mill-ġdid, kif ukoll lejn il-Ġibjun tal-Fiddien. Kien jgħabbi tliet vjieġi ta' trakk waħdu bil-pala.[13]

Ir-ramel dak iż-żmien kien jintuża għal miljun

Karmena u Salvu fuq il-qiegħa, flimkien ma' ħu Karmena, Pawlu (xellug). *Ritratt: Katarin Bartolo.*

ħaġa, speċjalment biex isir il-konkos u għall-madum. Allura kien jinġarr minn kullimkien, speċjalment mill-bajjiet. Saħansitra splodew il-blat fi Rrdum il-Ħmar biex fetħu triq ħalli jilħqu l-munzelli tar-ramel li kien hemm bejn l-iskolli taħt ix-xifer, tant li llum ma baqax farka ramel hemm isfel. Xi kuntratturi kienu jmorru fuq xi bidwi li kellu r-raba' ramli mal-kosta, iħaffru ħofra ħa jaraw kemm hemm fond u jekk jaraw li hemm biżżejjed, joffrulu l-flus biex jgħaddilhom ir-raba' ħalli jkunu jistgħu jieħdu r-ramel. Ħafna drabi, il-bidwi kien jaċċetta bil-qalb kollha għax lanqas jekk kien jagħmel il-kumplament ta' ħajtu jaqla' dahru f'dawk l-għelieqi maħsulin mir-raxx tal-baħar, ma kien idaħħal daqshekk flus. Ovvjament, kien hemm min kien imur jieħu r-ramel mingħajr permess, kemm mir-raba' kif ukoll mix-xtajtiet. Kienu jiġu anke Għawdxin bil-luzzijiet jgħabbu r-ramel bla permess.

U din tar-ramel kien ilha tiġri. Pereżempju fi Frar tal-1908, Indri Vella, iben Toni ta' Ċerkes, irrapporta li xi ħadd daħallu fl-art tiegħu fir-Ramla tat-Torri l-Abjad u seraqlu r-ramel. Il-pulizija sabu li l-ħati kien Wenzu Debono minn Għajnsielem, Għawdex u waħħluh ħames xelini multa.[14] Il-gwerra ma tantx għenet lanqas, għax il-militar kellu bżonn ir-ramel għall-fortifikazzjonijiet, beachposts, pillboxes u difiżi oħra. Tant kemm hu hekk li jekk wieħed imur mixja sal-Fortizza ta' Campbell, jista' jinnota li anke l-ħajt ta' mad-dawra huwa mkaħħal bir-ramel tal-baħar.[15]

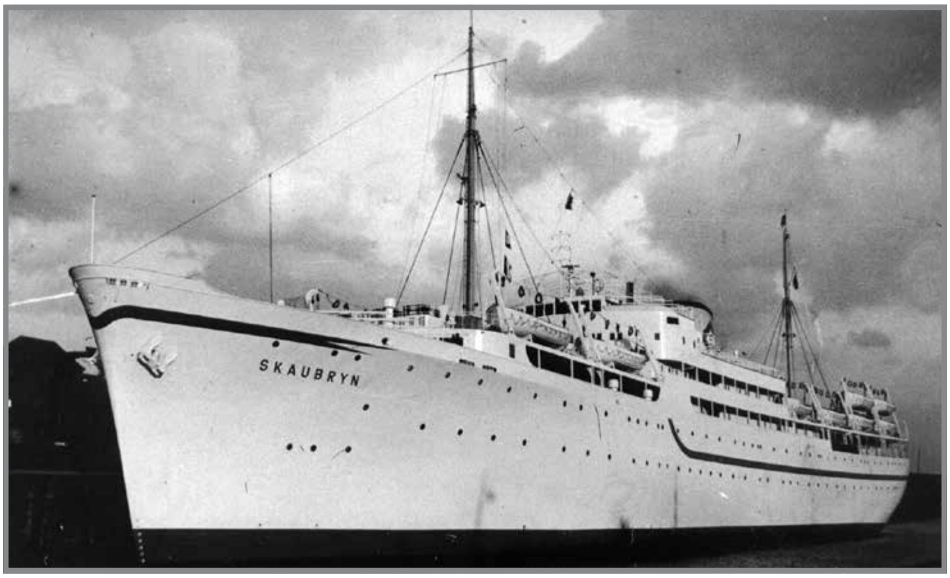

Il-vapur Norveġiż Skaubryn. *Ritratt: Librerija tal-Istudji Nawtiċi, Università ta' La Laguna, Spanja.*

sejrin ifittxu ħajja aħjar in-naħa l-oħra tad-dinja. Fil-31 ta' Marzu 1958, f'nofs ta' lejl, meta l-vapur kien jinsab f'nofs l-Oċean Indjan, il-passiġġieri qamu maħsuda jisogħlu fil-kabini fgati bid-duħħan. Ġriet l-aħbar li l-vapur kien ħa n-nar u kulħadd tela' mwerwer fuq il-gverta biex ideffes rasu f'xi dgħajsa tas-salvataġġ. Fortunatament, il-baħar kien qisu ħġieġa u barra minn hekk, kien dawl ta' qamar. Il-fatt li matul il-vjaġġ, il-baħrin kienu ħarrġu kemm-il darba lill-passiġġieri xi jridu jagħmlu f'każ ta' emerġenza wkoll għen bil-bosta. F'ħakka t'għajn, xi vapuri oħra waslu fuq il-post u bdew jiġbru l-passiġġieri mill-baħar. Vittma waħda kien hemm, Ġermaniż li ma felaħx għal dak il-ġenn u li miskin miet b'attakk tal-qalb. Anke il-vapur ippruvaw isalvaw. Fil-fatt ġabu lanċa tal-irmonk li bdiet tiġbdu bil-mod il-mod lejn l-eqreb port, imma fis-6 ta' April, miel fuq ġenb u sparixxa darba għal dejjem taħt l-ilma.[16] Toni Bartolo, bħal ħafna oħrajn, spiċċa b'ta' fuqu senduqu. Fil-fatt, ommu u missieru kellhom jibagħtulu xi flus u ħwejjeġ biex ikun jista' jkampa fl-Awstralja. Imma ma kellux ikun. Fil-5 ta' Ottubru 1963, waqt li Toni kien qed isuq trailer, kellu inċident ikrah tat-traffiku u mar għand il-Ħallieq wara 17-il ġurnata l-isptar. Qatt aktar ma reġa' ra lill-maħbubin qrabatu u lil raħal twelidu.[17]

L-għarqa ta' *Skaubryn*

Katarin, oħt Ġamri, twieldet fit-13 ta' Diċembru 1934. Tiftakar li missierha Salvu, barra taz-Zomblu, kien magħruf ukoll bħala 'In-Nannu', għax dakinhar li twieled hu, miet nannuh. 'Wieħed ġie u l-ieħor mar,' qaltli Katarin; allura din tan-'Nannu' baqgħatlu.

Taz-Zomblu kienu sitta: Ġużepp, Ġamri, Katarin, Toni, Mari u Karmnu. Toni emigra lejn l-Awstralja fl-1958 fuq il-vapur *Skaubryn*. Fuq dan il-bastiment Norveġiż, barra passiġġieri oħra, kien hemm 736 immigrant Ġermaniż u 168 immigrant Malti, kollha

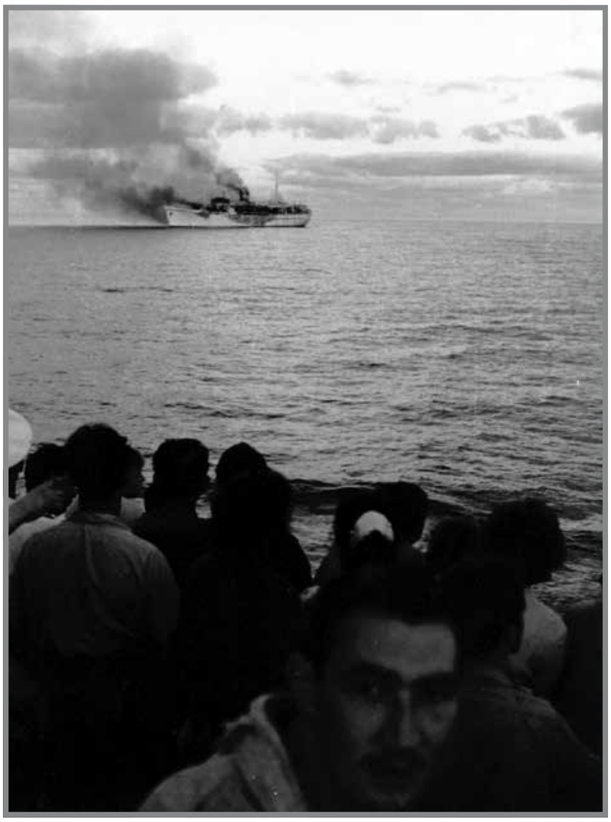
L-iSkaubryn jaqbad.
Ritratt: Mużew Nazzjonali Marittimu tal-Awstralja.

'B'waħda kont tixba'

Minkejja li llum Katarin hija koka prima, damet ħafna ma bdiet tiddeletta fil-kċina. Kull meta kienet tipprova tkewwes xi ħaġa kienet issib lil ommha tgħidilha, 'U dak aħna ma konniex nagħmluh hekk!' U Katarin kienet pront tweġibha, 'Mela agħmel int, ħija!' u kienet titlaq kollox minn idejha u addijo tisjir. Ommha kienet magħrufa ħafna għall-aljotta, għaġin il-forn, minestra, u anke għar-ravjul. Biex tagħmel ir-ravjul kienet tħejji l-għaġina hi, fuq liżar jew dvalja fuq is-sodda. Tfattar l-għaġina, titfa' l-ħaxu, tagħlqu u mid-dehra kien ikun ravjul daqsxiex, għax Katarin qaltli li 'b'waħda kont tixba'.'

Katarin kienet tagħmel il-ġbejniet. Terfa' x-xorrox, tqiegħed it-tames (l-istonku ta' ħaruf) ġo fih biex ix-xorrox isir qtar, taħleb in-nagħġa, titfa' mgħarfa qtar ġol-ħalib frisk u wara ftit isir baqta. Imbagħad titfa' l-baqta ġol-qwieleb tas-sogħda (qisu

ħabel irqiq), troxxlu ftit melħ u tqallibhom kemm-il darba. Dawk li ridithom nexfin kienet tpoġġihom ġol-qafas għax-xemx. It-tajba kienet li Katarin minn dil-biċċa xogħol kollha ma kienet tgawdi xejn għax hi, il-ġbejniet friski kif ukoll niexfa, ma taħmilhomx.[18]

'The Great Escape'

Selmun qatt ma kien hemm skola, minkejja li kien hemm ammont kbir ta' tfal. Allura Katarin tgħallmet fiċ-Ċentru Parrokkjali, eżattament ġo klassi fejn illum insibu s-sala. Kemm ommha kif ukoll missierha, minkejja li dan lanqas kien jaf jikteb ismu, qatt ma tellfuhom kwarta skola u dejjem ħeġġuhom fl-istudji tagħhom. Imma la hi u lanqas oħtha Mari ma xtaqu jkomplu, minkejja li t-tnejn kienu kapaċi. Kellhom mixja kuljum sal-iskola, mgħobbijin b'basket taċ-ċarruta b'naqra ħobż u bi ftit kotba ġo fih. Ġieli qabdithom ix-xita u kollox kien jiġi għasra; huma, il-kotba, kif ukoll il-ħobż, li kien jispiċċa qisu suppressat.

Tiftakar li kellha żewġ kotba tal-iskola, 'Ineż u Emilja' u 'The Three Strings', li minkejja li ħelsuha mill-għarqa kemm-il darba, xorta spiċċaw ħażin. Katarin silfithom lil xi ħadd u dawn għosfru, tant li ommha kellha taħrat il-Belt kollha biex reġgħet sabitilha kopja. Sewwa jgħidu li l-misluf, mitluf.

Darba Katarin u tnejn minn sħabha għamlu waħda tinkiteb. Fettlilhom li fil-brejk ta' nofsinhar, li kien idum xi sagħtejn, joħorġu baxx baxx mill-iskola. Minkejja l-ħafna għassiesa, irnexxielhom jiżgiċċaw, qishom dawk il-priġunieri tal-gwerra Ingliżi tal-'Great Escape'.[19] U xħin ħadu l-ħelsien, fejn marru? Qabdu t-triq lejn l-Għadira, waslu fejn iċ-Ċimiterju tal-Jugoslavi,[20] ixxabbtu mal-ħajt tiegħu u bdejt mexjin fuqu wara xulxin qishom qed jaqsmu xi xmara fuq ħabel. Il-problema kienet li waqt li huma kienu qed jixxenglu 'l hemm u 'l hawn fuq iċ-ċint, xi ħadd mar jittawlilhom fil-klassi fejn suppost kienu qegħdin u ma sabhomx hemm. Hekk kif waslu lura, sabu lis-sinjora tistenniehom u poġġiethom għarkopptejhom penitenza quddiem l-uffiċċju tagħha. Il-biċċa ma waqfitx hemm. L-għada ommha Karmena ssejħet l-iskola biex issir taf bil-bravura ta' bintha, u kif il-ftira kien għadha sħuna, tat xebgħa papali lil Katarin quddiem is-sinjora. Ngħiduha kif inhi, meta tqis li l-maġġoranza tal-priġunieri tal-'Great Escape' spiċċaw iffuċillati mill-Ġermaniżi, setgħet ġietha ħafna agħar!

Storja oħra tirrigwarda lil ħuha Ġużepp. Dan kien imut għall-iskola imma kien ibati ħafna mill-irjiħat u ta' spiss kien jaqbdu xi bronkite. Darba għamel ġimagħtejn maqful id-dar, marid mejjet u kif għaddielu, ħarab ferħan lejn l-iskola. Hekk kif daħal sab lis-surmast Wettinger fil-bieb, li nnota li Ġużepp kellu xagħru mqanfed u ma setax jidħol fil-klassi hekk. Allura bagħtu fit-tojlit biex jirranġah. Issa hawnhekk inqagħlet problema. Ftit qabel, Ġużepp kien bela' infezzjoni kbira minn ġol-kamra l-baxxa tal-iskola u ommu kienet wissietu biex ma jerġax jersaq 'l hemm ġew. It-tifel spiċċa bejn ħaltejn x'se jagħmel; xtaq jobdi lis-surmast, imma aktar beża' minn ommu. Allura, mingħajr ma spjegalu xejn, qallu li ma riedx imur it-tojlit. Wettinger ħasbu li qed jisfidah u bagħtu lura Selmun. Hekk kif Ġużepp daħal jibki d-dar, ommu staqsietu x'kien ġara, u kif saret taf bil-fatti, kienet pronta libset il-fardal u ħaditu lura l-iskola. Mat-triq, kulħadd beda jsaqsiha x'kien ġabha lejn il-Mellieħa, u hi u tirrakkonta, aktar beda jitlgħalha d-demm għal rasha. Kif waslet sabet lil Wiġi l-purtinar fil-bieb u qaltlu li riedet tara lis-surmast. Wettinger beda jgħidilha li Ġużepp ma kienx obdih. Il-qiegħa saħnet u sar theddid saħansitra bil-qanpiena tal-iskola. Il-purtinar spiċċa fin-nofs qisu referee waqt ġlieda boxing u l-biċċa tant kemm kibret li Karmena spiċċat tgħid lis-surmast li aħjar jomxot xagħru sew hu l-ewwel, ħalli jkun eżempju għat-tfal. Fl-aħħar ħarġet ix-xemx u kulħadd għamel paċi mingħajr ma ntużaw qniepen bħala armi![21]

'Min jaf il-kelb, jidħol fir-razzett!'

Imma t-tfulija ma kinitx biss skola; kien hemm ukoll il-logħob, bil-maġġoranza tiegħu jsir barra fit-triq. Fosthom kien hemm il-logħob taż-żibeġ. F'logħba minnhom ridt tħabbat żibġa ma' żibġa oħra tal-istess kulur u jekk jirnexxilek, tirbaħhom it-tnejn. Inkella kulħadd ipoġġi żibġa jew tnejn ġo ħofra fit-triq, imorru tefgħa ta' ġebla 'l bogħod u jwaddbu żibġa oħra bit-tama li din tispiċċa ġot-toqba ma' sħabha. B'hekk, it-tifla ffortunata li kien jirnexxilha kienet tirbaħ iż-żibeġ kollha u bihom setgħet tagħmel kullana li tħabbatha ma' dik li kellha r-Reġina Eliżabetta. Minkejja li t-triq kienet qisha biċċa mill-qamar bil-ħofor, aktarx kienu jużaw dejjem l-istess toqba li xi ħadd, li kien jaħseb fil-ġejjieni, kien kaħħal bis-siment biex tibqa' hemm darba għal dejjem.

Logħba oħra 'sabiħa' kienet dawra bil-karretta. Il-protagonist ta' din il-logħba kien Ġużepp ix-Xnakku, li ċ-ċajt kien jieklu aktar mill-ħobż. Mela f'Selmun kienet qed issir triq u l-ħaddiema kienu jħallu l-għodda hemm, suppost b'għassies magħha. Dan Ġużepp kien imur iġib il-karretta, jgħabbi kemm jiflaħ tfal fiha u jgħidilhom, 'Tlaqna dawra sal-Belt' u joqgħod idur bihom. Imma ġieli l-vjaġġ kien jispiċċa eżattament ġo nofs għadira kbira tal-ilma, fejn Ġużepp kien jarbula l-karretta u kulħadd jispiċċa qisu papru!

Darba, Katarin iddubbat pupa taċ-ċarruta l-ġmiel tagħha. Kellha wiċċha ma kontx tpinġih. Għalhekk

Fdalijiet tal-bebbux mormi fuq it-tafal taħt Campbell fis-snin sittin. Intrema hemm wara li falliet il-kumpanija li kienet tesporta l-bebbux lejn Franza. Ritratt: David Vella.

L-Avukat George Zammit

ġiet imwissija biex tibża' għaliha daqs id-deheb, għax pupa oħra bħalha ma kinitx se ssib fuq wiċċ id-dinja. Biex żgur ma tkagħbarhiex, lanqas biss kienet tmissha. Saħansitra refgħetha biex żgur anqas id-dawl tax-xemx ma kienet tara. Imma l-pupa kienet twieldet taħt stilla ħażina. Mhux talli ħadd qatt ma lagħab biha, talli abbandunata kif kienet, daret għaliha l-kamla, għamlitilha xagħarha daħna u spiċċat qargħa basira.

Katarin tiftakar li kienu jidħlu fil-fortizza Campbell u jirkbu fuq wieħed mill-kanuni. Meta saqsejt lil Katarin kif setgħu jagħmlu dan, fi żmien meta biex tidħol f'xi post tal-militar kont taqla' fwiedek, spjegatli li kien hemm wieħed Għawdxi stazzjonat fil-fortizza li kien miżżewweġ lin-neputija ta' Dun Ġużepp, il-kappillan ta' Selmun, u allura dan kien jgħaddilhom kelma. Kif qalet sew Katarin, 'Min jaf il-kelb, jidħol fir-razzett!'

Kemm qabel u anke wara l-gwerra, ħafna familji kien ikollhom tfal daqs il-fniek. Allura l-majjistra, Marija, li kienet tgħix San Pawl il-Baħar, kienet ġejja u sejra Selmun. Ħafna drabi, it-tfal lanqas biss kienu jindunaw li ommhom kienet tqila, għax l-ewwel nett ma kienu jgħidulhom xejn, u l-ommijiet kellhom ħabta kif jaħbu ż-żaqq taħt fardal wiesa'. Meta Katarin saqsiet lil ommha minn fejn kienu jiġu t-trabi, din qaltilha, 'Dawk jaqgħu mit-toqba tal-ventilatur.' Katarin ikkummentat, 'Mela mnalla ma jkunux ħoxnin, għax kieku ma kinux jgħaddu!'

Meta kien jasal it-tberik, id-dar kienet tinqala' minn fuq s'isfel. Jinbidlu l-purtieri u saħansitra d-dojlers, tfarfira papali u l-art titqaxxar. Imma Katarin kellha dispjaċir kbir. Sa meta l-kappillan kien ikun imissu jmur Selmun, il-vaganzi tal-Għid kienu jkunu spiċċaw. Allura, meta kien imur ibierek id-dar tagħhom, hi kienet tkun fil-klassi u ma kienet tgawdi xejn. Forsi biex tpatti għal dak li tilfet fi tfulitha, Katarin dan l-aħħar bdiet tħejji torta għall-arċipriet u s-sagristan, biex joqogħdu jikluha bil-kwiet id-dar tagħha. Hekk jew hekk, l-arċipriet ma tantx ikun mgħaġġel, għax ftit fadallu lil min ibierek Selmun, peress li ma baqa' kważi ħadd mill-antiki jgħix hemm. Mela s-sena li għaddiet lestiet it-torta tas-soltu u waqt li kienu qed imaxtruha, Dun Joe qalilha, 'Katarin, issa hekk sew, forsi din ridt tiekol biha int!' Katarin kienet pront weġbitu, 'Imma xħin kiltha qed tgħid, hux!' U faqgħet lil kulħadd bid-daħk.

Katarin ukoll għandha memorji sbieħ ta' George Zammit, martu Karmelina, u ż-żewġ uliedu bniet, Marquita u Celine. Kif għedna qabel, Zammit kien imur spiss Selmun, anke qabel il-gwerra, għax kien kera d-dar ta' ħdejn taz-Zomblu mingħand Dun Ġużepp. Hija tiftakar kif kienu jikru ħmara u George kien joħodhom Għar Fekruna biha. Inkella xi passiġġata fix-xgħari, fejn f'xi ħin kienu dejjem jieqfu u jqabbdu ħuġġieġa, biex skont George, qrabathom 'ikunu jafu fejn wasalna'. Dan l-avukat kien iħobb ħafna l-kumpanija u kien iqajjem briju kull fejn ikun. Fis-sajf kienu joħroġ barra, jarma bl-akkordjin jew bil-kaxxa tad-daqq, ħu Karmelina kien jikkorda bil-kitarra u wara ftit, in-noti kienu jibdew isaħħru Selmun kollu.

Meta tfarfret, Katarin spiċċat tagħmilha ta' chaperone ma' ħutha għarajjes. Pereżempju meta ħuha Ġamri beda joħroġ ma' Karmni, dik li kellha tkun martu, iż-żewġ għassiesa tagħhom kienu hi u oħt l-għarusa. 'Fejn kienu jmorru huma, konna mmorru aħna,' spjegatli Katarin. Għodwa minnhom, ġie jħabbat għandhom Dun Ġużepp u qal lil ommha Karmena, 'Karm, rajt li Mari tagħkom tkellem wieħed fejn is-Santwarju.' Ftit wara, Salvu reġa' raha tkellem lill-istess ġuvni, Fredu, u qallu 'Jekk int għal magħna, ejja d-dar.' Dak hekk għamel u Mari u Fredu wkoll għaqqdu familja.

Ġrajja oħra li semmietli Katarin kienet dik tal-famuża kumpanija tal-bebbux.[22] Fis-snin 60, ċertu wieħed Portelli fettillu li jibda jesporta l-bebbux lejn Franza. Inġabar partita bebbux għall-ħabta ta' Ottubru mal-ewwel xita, hekk kif dan ħareġ biex jiekol wara sajf sajjem. Dan il-bebbux beda jinżamm ġo speċi ta' xibka f'għalqa fil-bidu tat-triq li twasslek għall-Imġiebaħ. Imbagħad ġie stivat fil-kaxxi ġos-sellatura tal-injam u ntbagħat Franza. Imma meta fetħu l-kaxxi sabu li tliet kwarti minnu kien ġa miet. Minkejja li ppruvaw elf ħaġa oħra, l-esperiment kien falliment totali, għax il-bebbux baqa' jasal mejjet. Mhux talli hekk, talli l-ammont kbir ta' bebbux li kien hemm maħżun Selmun ukoll miet u niten, tant li r-riħa bdiet tinxtamm mill-Migduma. Fl-aħħar, dan Portelli qabżitlu u ordna li l-bebbux kellu jintrema fuq it-tafal taħt il-Fortizza Campbell. Fil-fatt, sa ftit snin ilu, kien għad fadal strixxa ta' xi metru qxur tal-bebbux nieżla mas-sies tat-tafal tul ta' xi żewġ sulari. Għallinqas, kull min ġabar il-bebbux tħallas, imma l-flus li ħareġ Portelli sarulu qxur tal-bebbux, fil-veru sens tal-kelma.[23]

Konklużjoni

Ġamri u Katarin jiftakru Selmun meta kien veru għadu ġenwin, meta l-unika ħsejjes li kont tisma' kienu t-tfaqqigħ ta' xi rota ta' karrettun, it-tfal jgħajtu waqt il-logħob u kultant, f'xi lejla sajfija, il-mużika mill-kaxxa tad-daqq ta' George Zammit. Imma l-progress, bil-mod il-mod, daħal anke f'dan ir-raħal ċkejken, forsi aktar tard minn f'postijiet oħra, imma xorta daħal. Dan il-progress ġab il-kumdità imma sfortunatament, kollox għandu prezzju u Selmun tilef ħafna mill-karatteristiċi rurali tiegħu li kienu jagħmluh irħajjel uniku.

L-awtur jixtieq jirringrazzja lil David Vella, Ninu Bonanno, David Bartolo, Katarin Bartolo, Ġamri Bartolo, Ruben Vella u l-istaff tal-Arkivji Nazzjonali biex seta' jinkiteb dan l-artiklu.

Referenzi

1 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
2 George Zammit twieled fis-16 ta' Marzu 1908, studja Ruma u anke Londra. Għamel 6 snin jgħallem l-Ingliż fil-Liċeo u laħaq avukat fl-1948. Fil-gwerra kien Spettur tal-Ispecial Constabulary. Kien ukoll membru tal-Akkademja tal-Malti u kittieb ta' diversi kotba kemm bil-Malti kif ukoll bl-Ingliż. Huwa miet fil 21 ta' Lulju 1990.
3 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
4 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu.
5 Għall-aktar informazzjoni dwar Ġużepp Bartolo z-Zomblu, ara l-ktieb ta' Paul P. Borg *Quest for Identity* maħruġ mill-Kunsill Lokali tal-Mellieħa.
6 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
7 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
8 L-Arkivji Nazzjonali ta' Malta, Okkorrenzi tal-Pulizija, Settembru 1943.
9 L-Arkivji Nazzjonali ta' Malta, Okkorrenzi tal-Pulizija, Settembru 1943.
10 L-Arkivji Nazzjonali ta' Malta, Okkorrenzi tal-Pulizija, Settembru 1943.
11 L-Arkivji Nazzjonali ta' Malta, Okkorrenzi tal-Pulizija, Settembru 1943.
12 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
13 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
14 L-Arkivji Nazzjonali ta' Malta, Okkorrenzi tal-Pulizija, Frar 1908.
15 Intervista ma' Ġamri Bartolo taz-Zomblu.
16 https://www.sea.museum/2018/04/06/four-ships-and-a-lifeboat
17 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu.
18 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu.
19 F'dik li hija magħrufa l-'Great Escape', 76 priġunier Alleat ħarbu minn kamp tal-priġunieri fil-Ġermanja. Kollha reġgħu nġabru mis-suldati Ġermaniżi barra tlieta li rnexxielhom jaslu f'pajjiż newtrali. Ħamsin minnhom inqatlu kiesaħ u biered wara li nqabdu. Fl-1963, inħadem film ukoll dwar din il-ġrajja.
20 Illum iċ-Ċimiterju Omm tal-Ħniena.
21 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu.
22 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu.
23 Intervista ma' Katarin Bartolo taz-Zomblu, kif ukoll minn informazzjoni mgħoddija lill-awtur mis-Sur David Vella u mis-Sur Ninu Bonanno.

HB MOTORS

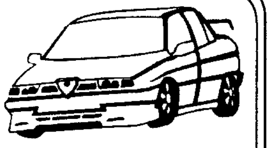

Vehicle Repairs & Services

Tel: 2152 0429

Mob: 9986 8092

20, Triq il-Għasel, il-Mellieħa

Nixtiequ l-festa t-tajba lill-Melleħin kollha